

Дубравка М. ПЕРАДОВИЋ
Балканолошки институт САНУ

ЕДИЦИЈА СРПСКИ СПОМЕНИЦИ НАРОДНОГ МУЗЕЈА СРБИЈЕ: ПОВОДОМ СТО ГОДИНА ОД ПРВОГ ИЗДАЊА*

Велике подовеће старих истраживача наше средњовековне уметности иешко ће оценићи млади који можда само наслућују лепоће и иешкоће недавно ирошких времена ирвих оикрића. Збои тоа, мислим, никада не дисмо смели да староо осућујемо ону често ирисуйну збуњеност, ионекад чак бесиомоћност људи који су ирви уледали лепоће наше старије уметности.¹

Сажетак: Интензивна систематска теренска истраживања и снимања средњовековних цркава и манастира, које је изводио Народни музеј Србије у периоду након Првог светског рата, имала су за резултат, између осталог, оснивање едиције *Српски споменници*. У оквиру ове серије, у времену између 1922. и 1934. године, објављено је седам публикација, пет монографских студија о средњовековним манастирима и два албума српског средњовековног зидног сликарства. Прва је објављена монографија о манастиру Раваница, аутора Владимира Р. Петковића, ондашњег директора Музеја и професора Универзитета. Потом су уследиле монографије о Студеници, Марковом манастиру, Каленићу и Манасији. Ова серија је, почев од друге свеске, финансирана средствима из Фонда „Михајло Пупин“, који је знаменити научник основао при Народном музеју, чиме је у знатној мери олакшано њено публикување. У раду су изложене околности у којима су ове публикације настале, непосредни разлози за њихово објављивање, а преиспитано је и место и значај серије *Српски споменници* у оновременим студијама српске средњовековне уметности.

Кључне речи: Народни музеј Србије, едиција *Српски споменници*, Владимир Р. Петковић, научне монографије, српска средњовековна уметност

* Рад је настао као резултат рада у Балканолошком институту САНУ, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије, а на основу Уговора о реализацији и финансирању научноистраживачког рада НИО у 2022. години, бр. 451-03-68/2022-14 од 17. 1. 2022.

1 С. Радојчић, „Проблем целине у историји старе српске уметности“, у: Исти, *Одабрани чланци и студије 1933–1978*, Београд–Нови Сад, 1982, 76. (Текст је први пут објављен у: *Споменница у част новоизабраних чланова Српске академије наука и уметности*, књ. 26, Београд, 1964, 169–174)

Деценију која је уследила након окончања Великог рата, на пољу историје уметности, обележило је, између осталог, интензивно и плодно истраживање старе српске уметности. У тим је истраживањима најзначајнију улогу имао Народни музеј Србије, под чијим покровитељством су систематски из године у годину извођена бројна истраживања и снимања споменика на терену.² Резултат тих истраживања биле су важне, неретко пионирске, научне студије о архитектури и живопису средњовековних цркава и манастира, међу којима се издваја едиција *Споменици српски*, коју је 1922. године покренуо Народни музеј. У оквиру ове серије, до 1934. године, објављено је седам публикација, пет монографских студија о средњовековним манастирима и два албума српског средњовековног зидног сликарства.³

У нимало повољним послератним околностима, у којима се Музеј нашао, знатно смањеног фонда, без стручног персонала и без адекватног простора за смештај својих збирки, на место директора Музеја постављен је 1. септембра 1919. Владимир Р. Петковић (1874–1956), историчар уметности, дугогодишњи кустос средњовековне и византијске збирке и универзитетски професор. Будући на тако важној позицији и одговоран за образовање нових генерација истраживача, Петковић је између два рата био доминантна фигура српске историје уметности. Управо је он био тај који је сматрао да би средњовековно одељење требало да буде кључно у Музеју, а као један од његових најзначајнијих задатака истакао је истраживање споменика на терену.⁴

Била је то активност коју је 1907. године покренуо управо Петковић, тада млади помоћник чувара Народног музеја, задужен за средњовековну и византијску збирку. На четири стручне екскурзије, колико их је спровео до почетка балканских ратова, Петковић је истражио и снимео немали број споменика на територији ондашње Краљевине Србије.⁵ Нажалост, знатан део снимака насталих до 1912. године страдао је заједно са музејским фондом у ратном сукобу и по окончању Великог рата било је потребно, практично, кренути из почетка. Стога се Петковић систематским истраживањима на терену вратио чим су то околности дозволиле, у лето 1920. године. Он је тада са екипом коју су чинила двојица сликара – Пашко Вучетић (1871–1925), у то време запослен у Народног музеју као рестауратор, и Светислав Страла (1891–1957), као и Анта Мудровчић (1860–1925), препаратор Народног музеја који се временом извештио у фотографисању на терену, коначно био у прилици да истражује српске споменике који су му у претходном периоду, будући на територији Османског царства, били недоступни. Екипа је те године радила у Грачаници, Бањској, Пе-

2 Д. Прерадовић, „Истраживање и снимање средњовековних споменика под окриљем Народног музеја у Београду до 1941“, *Зограф* 40 (2017), 1–33.

3 В. Р. Петковић, *Манасиир Раваница*, Београд, 1922; Исти, *Манасиир Сивуџеница*, Београд 1924; Л. Мирковић и Ж. Татић, *Марков Манасиир*, Нови Сад, 1925; В. Р. Петковић и Ж. Татић, *Манасиир Каленић*, Вршац, 1926; С. Станојевић, Л. Мирковић и Ђ. Бошковић, *Манасиир Манасија*, Београд, 1928; V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge I*, Beograd, 1930; Idem, *La peinture serbe du moyen âge II*, Beograd, 1934.

4 Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке у Народног музеју од 1921. до 1935. године (за време управе В. Петковића) – у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема“, *Зборник Народног музеја* 11/2 (1982), 235–255.

5 Д. Прерадовић, „Истраживање и снимање“, 5–11.

тровој цркви и Ђурђевим ступовима код Новог Пазара, као и у Сопоћанима.⁶ Истом приликом, поново су снимљени и истражени Жича, Велуће, где су запажени портрети на западном зиду наоса, и посебно Раваница. Петковић је већ имао спремне рукописе расправа о живопису Каленића и маузолеја кнеза Лазара, које је требало да штампа Српска краљевска академија. Реферат о њима написао је Стжиговски (Josef Strzygowski, 1862 – 1941). Међутим, Петковић није био у могућности да уз текст приложи илустрације, тако да је управа Академије одлучила да се расправе штампају „пошто писац поднесе добро израђене снимке живописа, који би одговарали Академијином издању.⁷

Конечно, монографију о Раваници је, после бројних перипетија и након што су поново направљени снимци архитектуре и живописа храма, 1922. године, објавио Народни музеј (сл. 1).⁸ Била је то прва свеска серије *Српски споменици*. Произошла из пера Владимира Р. Петковића, публикација је, како је то уобичајено код монографских студија, подељена у три поглавља – историју, архитектуру и живопис, којима је као прилог придружен интегрални препис Хрисовуље кнеза Лазара, која се чува у фрушкогорском манастиру Врдник. Петковић је брижљиво реконструисао историју обитељи, од оснивања манастира до средине 19. столећа, користећи се, првенствено, у том тренутку, расположивим писаним изворима. Он, међутим, није занемарио ни предање о Раваници, сачувано у народној поезији. Поглавље о архитектури подељено је на два дела – први, посвећен основи цркве и њеној структури, и други, који се односи на скулптуралну декорацију храма. Већ у уводном пасусу Петковић наглашава да раванички храм припада скупини цркава које су грађене у другој половини 14. и у 15. века, а које имају триконхалну основу и карактеристичну декорацију. Он, међутим, не наводи да је ту групу грађевина Габријел Мије (Gabriel Millet, 1867 – 1953), знаменити француски византолог, само неколико година раније назвао Моравском школом, што помало изненађује будући да је сасвим извесно био упознат са резултатима Мијеових истраживања старе српске архитектуре.⁹ У опису грађевине пажњу задржава на обновљеној спољној припрати и соклу, који опасује читаву грађевину и за који закључује да је из времена обнове егзонартекса (друга и трећа деценија 18. века). Када је пак реч о карактеристичној скулпторалној декорацији Лазаревог маузолеја, Петковић се не задржава на њеном опису већ пажњу посвећује питању њеног порекла. Он прихвата тада преовлађујуће мишљење према којем узоре за декорацију моравских грађевина треба тражити у грузијској и јерменској, односно исламској уметности, и покушава да одгонетне путеве којима је српска уметност с њима дошла у контакт. Нимало изненађујуће, највише простора је посветио живопису, и то је поглавље подељено на три потпоглавља. Прво, и уједно најдуже поглавље, посвећено је иконографији. Петковић акрибично описује живопис и у складу са расправом, актуелном у то време, покушава да

6 В. Р. Петковић, „Народни музеј у 1920. год.“, *Годишњак СКА* 29, 1921, 143–150 (141–160).

7 (Анон): „Заједнички скуп Академије философских наука и уметности, 12. јануар 1920“, *Годишњак СКА* 28, 1921, 52.

8 В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*.

9 Петковић, наиме, у књизи цитира Мијеову студију о старој српској архитектури. *Истио*, 40, нап. 17.

одреди да ли је порекло раваничких композиција византијско или га пак треба тражити у уметности хришћанског Истока. У другом делу је укратко изложио анализу стила, док је трећи посветио орнаментици. Потпоглавље о орнаментици је најбогатије илустровано, али не фотографијама, већ акварелима. Мора се, међутим, подвући да је, упркос ауторовом покушају да успостави равнотежу у броју илустрација архитектуре и живописа, ипак знатно боље представљен екстеријер храма. Петковић је цртеже плана и основе Раванице преузео из постојеће литературе – основу цркве од румунског истраживача Георга Балша (Georges Balș, 1868 – 1934),¹⁰ а њен попречни пресек од руског историчара Петра Покришкина (Петр Петрович Покрышкин, 1870 – 1922).¹¹ Део са живописом има само три фотографије, док су остале илустрације акварели, и то првенствено орнамената, које су урадили поменути сликари, Пашко Вучетић, Светислав Страла и архитекта Бранко Таназевић (1876–1945).

На крају ове монографије, Петковић је још прибележио:

„Што се могло почети са публикавањем споменика, од којих у огромном броју има расутих по свима областима наше државе, заслуга је Бран. Нушића, начелника Уметничког одељења Мин. Просвете, који је издејствовао потребну помоћ. За сада још публикација излази у скромној опреми. Судбина будућих публикација зависиће од интересовања, које код публике и код надлежних фактора буде подстакла појава ове књиге“.¹²

На срећу, финансирање ове едиције је, од друге свеске, преузео Михајло Пупин (1854–1935), угледни српски научник и професор Колумбија Универзитета.¹³ Стога је наредна публикација, посвећена Студеници, такође, из пера Владимира Р. Петковића, иако обимом једнака претходној, била знатно богатије илустрована, са чак 114 слика у тексту, како је то наглашено на њеној насловној страни (сл. 2).¹⁴ Штампане прве две свеске серије *Српски споменици* поверено је издавачкој књижници *Найредак*, која „није жалила средства, да публикација изађе у што бољој опереми“.¹⁵ Структуром садржаја, књига се није разликовала од претходне. У њој су обрађене историја, архитектура и живопис Богородичине и Краљеве цркве манастира Студеница. У одељку о архитектури Петковић није занемарио ни омањи храм Светог Николе, о чијем сликарству, међутим, не пише, што не изненађује када се има у виду да је већина живописа овог параклиса откривена доцније.¹⁶ Пишући о архитектури Богородичине цркве Петковић је пажњу посветио и њеном скулптуралном

10 G. Balș, *Une visite a quelques églises de Serbie*, Bucarest, 1911, 18, fig. 21.

11 П. П. Покрышкин, *Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. вь нынѣшнемь Сербскомь Королевствѣ*, Санктпетербургъ, 1906, 66, сл. 23.

12 В. Р. Петковић, Поговор, у: *Исти, Манастир Раваница*, с.р.

13 Д. Прерадовић, „Едиција ‘Српски споменици’ Народног музеја у Београду и фонд Михаила Пупина: Преписка Михаила Пупина и Владимира Р. Петковића“, *Зборник Народног музеја* 23/2 (2018), 263–285.

14 В. Р. Петковић, *Манастир Сѣугеница*.

15 В. Р. Петковић, Предговор, у: *Исти, Манастир Сѣугеница*, с.р.

16 Нове фреске су откривене 1949. и 1950. године, док су фреске у соклу олтара изашле на светло дана 1968. године. О њиховом открићу, чишћењу и конзервацији видети у: В. Ј. Ђурић, „Једна сликарска радионица у Србији XIII века“, *Сѣаринар* (н.с.) 13 (1961), 70–72; В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд, 1974, 37, нап. 37.

украсу детаљно описавши олтарску трифору и сва три портала. И део књиге посвећен живопису Богородичине и Краљеве цркве, очекивано најобимнији, првенствено је дескриптиван, те је сасвим мало простора посвећено питањима програма ових храмова. Студеница је била међу првим споменицима које је Петковић истраживао и он је о њеном живопису писао и раније,¹⁷ те је у монографији поновио своје пређашње закључке. У одељку насловљеном „Иконографија“, не дужем од половине странице, Петковић је скренуо пажњу на неколике карактеристике живописа Богородичине цркве – на неуобичајен положај представе Распећа, која је насликана на западном зиду наоса, где се уобичајено налазила сцена Успења Богородице, за коју је претпоставио да се налазила на северној страни подкуполног простора, те на приказе старозаветних сцена у северном вестибилу, као и представу Четрдесеторице севастијских мученика у јужном вестибилу. Када је пак реч о Краљевој цркви, истакао је циклус Богородичиног живота, илустрован према апокрифним изворима, чије су се сцене нашле и у олтару храма. Након овог кратког запажања Петковић доноси опис фресака у Богородичиној цркви, уз напомену да се у цркви налази велики број слика „плод руку наивних и невештих „молера“ из 19. столећа, те их стога није ни узео у обзир у својим описима. Петковић је, на основу натписа у прстену тамбура куполе из 1846. године, сматрао да је првобитно сликарство могло настати заслугом Немањиног најстаријег сина, Вукана, за кога верује да је био насликан у цркви.¹⁸ Када је реч о датовању другог слоја живописа, с правом је на основу представе светог Георгија Новог Кратовца закључио да обнова живописа није могла бити старија од канонизовања овог светитеља у 16. веку.¹⁹ Он је, међутим, у представама синагоге и цркве на Распећу, као и фигуре једне жене у овој композицији, видео обнову живописа из времена краља Милутина, штавише, сматрао је да их је извео исти сликар који је радио у Краљевој цркви.²⁰ Једнако као фреске Богородичине цркве, брижљиво су описане и оне у Милутиновој студеничкој задужбини. Књигу о Студеници закључују два кратка подпоглавља, једно посвећено анализи стила, и друго орнаменталном украсу.

Већ наредне, 1925. године, објављена је монографија Марковог манастира (сл. 3).²¹ Њу су заједнички написали Жарко Татић (1894–1931), архитекта, и Лазар Мирковић (1885–1968), професор Богословског факултета, обојица кустоси Народног музеја. Наиме, 1923. године, кустос Средњовековног одељења постао је Лазар Мирковић, док је 1925. на место руководиоца Историјске збирке постављен Жарко Татић. Монографија о Марковом манастиру била је резултат обимних теренских истраживања које су извели њени аутори, Мирковић 1923. године, а Татић наредне, у време док је још увек радио у Мини-

17 В. Р. Петковић, „Иконографија манастирских цркава у Србији“, *Нова искра* год. 8, бр. 10 (1906), 302, 304; год. 8, бр. 11–12 (1906), 341–346; Исти, „Ликови ктитора у старим црквама српским“, *Нова искра*, год. 10, бр. 10 (1911), 302.

18 В. Р. Петковић, *Манастир Студеница*, 2.

19 *Исти*, 79.

20 *Исти*.

21 Л. Мирковић и Ж. Татић, *Марков Манастир*.

старству грађевина.²² Четворочлана екипа Народног музеја, на челу са професором Лазаром Мирковићем, упутила се у Марков манастир, августа 1923. године, у намери да скупи материјал за писање монографије о овом манастиру, који је „један од најбољих образаца Македонске иконографске школе XIV столећа“.²³ Непосредни разлог било је и то што је

„не само научно, но и шире интересовање за ову задужбину уништавањем српских трагова у овом манастиру од стране Бугара и открићем заманих фресака српских владара и српске властеле од г. Андре Стевановића професора Универзитета веома порасло.“²⁴

Наиме, у лето 1912. године, пред сам почетак Првог балканског рата, Српска краљевска академија је захваљујући средствима из фонда *Велимиријанум* у те крајеве упутила екипу стручњака са задатком да истражи српске споменике у тој „још неослобођеној“ области.²⁵ Чланови тима били су Андра Стевановић (1859–1929), вођа научне екскурзије, Владимир Р. Петковић, Петар Поповић (1873–1945) и г. Боројевић (?–?), сликар и наставник скопске гимназије. Том приликом, требало је да прикупе грађу за писање монографије манастира, до чега, међутим, није дошло. Током истраживања констатовали су да је део живописа премазан масном бојом, али тада ништа нису могли да учине по том питању. Андра Стевановић је тек по завршетку балканских ратова и Великог рата, у јуну 1920. и крајем августа 1921. године, хемијским средствима (алкохолним амонијаком и бензалдехидом) очистио шест ликова у најнижој зони живописа на северном зиду, који су били премазани дебелим слојем масне боје, а за које је, испоставиће се погрешно, веровао да су портрети Немањића и Мрњавчевића – цар Урош или Свети Сава, краљица Јелена и једна од Вукашинових кћери.²⁶ Црква Светог Димитрија је више деценија, од 1869. до 1909. године, била изложена систематском уништавању, које је вршено по налогу бугарске Егзархије, црквене институције коју је признавала отоманска власт, а под чијом ингеренцијом је била и Скопска епархија. У том периоду, у задужбини Марњавчевића, уништавани су инвентар и ликови насликани у зони стојећих фигура. У више наврата су премазивани и пресликавани историјски портрети и они за које се у то време веровало да приказују поворку српских владара из рода Немањића, а прекречен је и ктиторски натпис.²⁷ Андра Стевановић је успео да скине само део тих наноса масне фарбе (око 4,5 m²), тако да је екипа Народног музеја 1923. године у цркви затекла један

22 Л. Мирковић, „Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков манастир код Скопља“, *Гласник СКА* 32 (1924), 314–316; Ж. Таџић, „Извештај о екскурзији у Марков манастир“, *Гласник СКА* 33 (1926), 214–216.

23 Поред Мирковића, чланове тима чинили су још: Светислав Страла, сликар и наставник Гимназије у Косовској Митровици, Анта Мудровчић, рестауратор у Народног музеју, и Јаков Павелић, препаратор. Л. Мирковић, „Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков манастир“, 314–315.

24 *Истио*, 315.

25 П. Поповић, „Прилог за црквену студију старе српске црквене архитектуре“, *Стјаринар* (т.с.) 1 (1922), 95.

26 А. Стевановић, „Једно занимљиво откриће у изгледу“, *СКГ* н.с. 1/1 (1. новембар 1920), 371–376; Исти, „Реферат Српској Краљевској Академији Наука и Уметности“, *Годишњак СКА* 29 (1921) 34–44; Исти, *Неколико њрофаних фреско слика откривених у Марковом манастиру*, *СКГ* н.с. 5/1, (1. јануар 1922) 216–220, 293–298; Исти, „Реферат Српској Краљевској Академији Наука и Уметности“, *Годишњак СКА* 30 (1922) 73–93.

27 У. Шешум, „Уништавање историјских извора у Марковом манастиру у другој половини 19. и почетком 20. века“, *Српске студије* 7 (2016) 297–312.

део живописа недавно премазан свежом плавом бојом и доњу зону живописа, која је била замазана црвено-жутом масном бојом. Лазар Мирковић је проценио да је површина покривена бојом износила 27 m², али се 1923. године није упустио у чишћење живописа, већ је тај посао обавио неколико година доцније и након што је објављена монографија о Марковом манастиру.²⁸ Екипа је 1923. године обавила важно снимање живописа и том приликом направила 60 снимака.²⁹ Наредне, 1924. године, Жарко Татић је са Јаковом Павелићем (?-?) наставио израду фотографских снимака, с тим што се он концентрисао на архитектонске детаље. Татић је, такође, извршио мерења грађевина у манастирском комплексу како би могао да изради њихове основе и пресеке. Урадио је и два слободна цртежа цркве у боји, као и, што је посебно важно, цртеже више фрагмента оригиналног полијелеја (сл. 4) и детаљ каменог пода храма.³⁰ У монографији о Марковом манастиру, организованој као и претходне у три целине, Лазар Мирковић је написао поглавља о живопису и историји, у којем је пажњу посветио и дотадашњим истраживањима храма, док је Жарко Татић потписао оно посвећено архитектури. Осим манастирском католикону и трпезарији, пажњу је посветио и црквама Светог Николе, Свете Богородице и Светих арханђела.³¹ Литургичар Лазар Мирковић није се ограничио на опис фресака, већ је прегао да протумачи богословски и литургијски смисао сликаног програма Храма Светог Димитрија, чиме је у великој мери допринео његовом разумевању. Он је, стога, своје излагање организовао према циклусима, који су насликани на зидовима цркве, међу којима је важно место имала илустрација Богородичиног акатиста. Брижљиво анализирајући ликове у доњем регистру северног зида, показао је да на том месту није приказана поворка српских владара, већ да је ту насликан Царски Деизис са Христом на престолу, око којег су анђели и којем са десне стране прилазе Богородица и цар Давид.³² Он је, међутим, погрешно претпоставио да фигури Давида следе и други старозаветни цареви Соломон и Ровоам, будући да је на овом зиду насликана поворка светитеља, тачније композиција Небеског двора.³³ Упркос тим омашкама, текст Лазара Мирковића о живопису католикона Марковог манастира извојио се од преовлађујућег дескриптивног метода претходних монографија едиције *Споменици српски*.

Наредно издање те серије била је монографија о манастиру Каленић, која је објављена, помало изненађујуће, пре него што су почели радови на рестаурацији каленићке цркве.³⁴ Владимир Р. Петковић се истраживањима овог храма бавио пре Великог рата, када је и радио на рукопису књиге. Први пут се у Каленићу обрео 1906. године, када је заједно са Пером Поповићем одређен да буде пратилац Габријелу Мијеу током његових теренских истраживања срп-

28 Л. Мирковић, „Новооткривене фреске у Маркову манастиру код Скопља“, *ГСНД* 12 (1933) 181–191.

29 Л. Мирковић, „Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков манастир“, 315.

30 Ж. Татић, „Извештај о екскурзији у Марков манастир“, 215.

31 Исти текст са малим изменама и допунама објављен је и у: Ж. Татић, *Трајом велике прошлости*, Београд 1929, 133–173.

32 Л. Мирковић и Ж. Татић, *нав. дело*, 35–38.

33 М. Томић Ђурић, *Фреске Марковог манастира*, Београд–Битољ, 2019, 399–411.

34 В. Р. Петковић и Ж. Татић, *Манастир Каленић*.

ских цркава и манастира.³⁵ Две године касније Петковић је био у прилици да се посвети истраживању живописа задужбина из времена кнеза Лазара и деспота Стефана.³⁶ Он је том приликом проучио сликарство каленићког католикона и исте године објавио значајну студију о сликарству у унутрашњој припрати, где је циклус сцена из Богородичиног живота довео у везу с мозаицима Кахрије џамије у Константинопољу.³⁷ Петковић је потом, под покровитељством Српске краљевске академије, 1914. године, приредио један албум са фрескама и скулптуралном декорацијом Богородичине цркве манастира Каленић, који је угледао светло дана тек 1933. године.³⁸ Очито, у оквиру рада на припреми монографије, Јаков Павелић и Владимир Петропавловски (?-?) снимили су 1925. године Каленић до детаља, како „обичном“ фотографијом, тако и „најмодернијим начином фотографисања у бојама“ (сл. 5), док је Жарко Татић истраживао архитектуру храма.³⁹ Он се нашао пред нимало једноставним задатком да истражи споменик који је тек требало рестаурирати и ослободити накнадних интервенција. Ванредно илустровано фотографским снимцима и цртежима самог аутора, поглавље о архитектури Каленића, у којем је Татић прегао да докучи оригиналне облике храма знатно је већег обима од оног о његовом живопису.⁴⁰ Његово истраживање имало је и практични карактер, будући да је Татић током истраживања припремио пројекат према којем је требало извести рестаурацију Каленића, о чему сведоче цртежи објављени у публикацији (сл. 6).⁴¹ Две године доцније је, уистину, започета рестаурација Богородичиног храма. Како је Татић био болестан, руковођење радовима је поверено Ђурђу Бошковићу (1904–1990). Он је, пошто је ослободио грађевину накнадног малтера, констатовао да Татићеви цртежи не одговарају оригиналном облику грађевине.⁴² У монографији о Каленићу, Петковић је написао поглавља о историји храма и о његовом живопису. Новину у тој публикацији представљали су резимеи на француском језику, дати на крају сваког поглавља. У монографији о Каленићу објављена је и једна илустрација у боји – представа Теодосија Киновијарха, тј. Општежитеља, а уз Петковићев текст и цртеж основе храма са распоредом живописа.

Наредна монографија едисије *Српски сјоменици* јесте она о Манасији (сл. 7), која је написана наменски, поводом петстоте годишњице смрти деспота Сте-

35 В. Р. Петковић, „Извештај о раду у одељењу Народног Музеја за српске и византијске старине у години 1906“, *Годишњак СКА* 20 (1907), 214–215. (213–221)

36 Исти, „Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народном Музеју“, *Годишњак СКА* 22 (1909), 180–188. (179–191).

37 Исти, „Фреске из унутрашњег нартекса у Каленићу“, *Стираринар* (н.р.) 3 (1908), 121–143.

38 П. Поповић и В. Р. Петковић, *Сјаро Најоричино, Псача, Каленић*, Београд, 1933. Ова књига је била прва публикација новоустановљене серије Српске краљевске академије која је названа *Сјари јујословенски уметнички сјоменици: сјари српски уметнички сјоменици*. Њено штампање финансирано је средствима Задужбине браће Каменка и Павла Јовановића.

39 Ж. Татић, „Историјска збирка“, *Годишњак СКА* 34 (1926), 340–342. (333–345)

40 В. Р. Петковић и Ж. Татић, *нав. дело*, 13–58. Татић је студију о архитектури Каленића, са незнатним изменама, објавио у: Ж. Татић, *Трајом велике йрошлости*, 207–255.

41 В. Р. Петковић и Ж. Татић, *нав. дело*, сл. 7, 9.

42 Детаљно о тадашњој обнови Каленића: И. Стевовић, *Каленић. Бојородичина црква у архийектјури позновизантијској свейта*, Београд, 2006, 106–127 (са старијом литературом).

фана Лазаревића и његове канонизације. Истине за вољу, монографија је ка-
снила са издањем. Свечани чин канонизације деспота Стефана Лазаревића
– Светог Стефана Високог уприличен је 1. августа 1927. у Саборној цркви у
Београду,⁴³ а монографија је објављена почетком наредне године. Мада је 1927.
године Петковић објавио студију о портретима деспота Стефана,⁴⁴ моногра-
фију о његовом маузолеју написали су Станоје Станојевић, задужен за по-
главље о историји, Ђурђе Бошковић, у то време још увек студент Техничког
факултета, потписао је поглавље о архитектури,⁴⁵ док је Лазару Мирковићу
поверен део о живопису храма. Како је то било уобичајено, Бошковић и Мир-
ковић су прво обавили истраживања споменика, извели мерења и снимање
Манасије.⁴⁶ Ђурђе Бошковић је на терену урадио немали број цртежа основе,
уздужних и попречних пресека и делова фасаде и изгледа прозорских отвора.
Ови цртежи су инкорпорирани у његов прилог. У књизи су, међутим, табле са
илустрацијама, стављене на крај књиге, уз напомену да је све фотографије из-
радио Јаков Павелић, препаратор Народног музеја. На истом месту је истак-
нуто да је табла у боји – цртеж пода храма – урађена у Државној штампарији у
Београду, која је била задужена за штампање монографије. Фототипија је, ме-
ђутим, изведена у Бечу. И у овој публикацији, као и у претходној, свако погла-
вље прати резиме на француском језику.

Петковић је, без сумње, имао намеру да настави са објављивањем научних
монографија средњовековних српских манастира. Он је 1928. године почео
рад на истраживању и снимању Грачанице, када је са терена донео 50 снима-
ка.⁴⁷ Тада се обратио уметничком одељењу Министарства просвете дописом
у којем објашњава да је живопис ове задужбине један од најквалитетнијих у
нашој уметности те да је у припреми монографија која треба да се појавити у
серији *Српски споменици*.⁴⁸ До остварења ове замисли, међутим, није дошло.
Министарство ни две-три године раније није имало слуха за Петковићев пред-
лог о издавању студије о средњовековној српској уметности – од њеног по-
четка до краја 18. века. Он је ту публикацију планирао да приреди пригодом
Другог међународног византолошког конгреса, који је 1927. године одржан у
Београду, а „како би наша стара уметност због које је конгрес и заказан у на-
шој земљи била на овом еминентном скупу достојно приказана“.⁴⁹ Петковић о
тој публикацији пише и Михајлу Пупину, где му јавља да је књигу већ припре-
мио и да би она бројала готово две хиљаде илустрација, од којих је сто било у
боји. У истом писму, он славног научника обавештава да му је, ипак, намера

43 Л. Мирковић, „Уврштење деспота Стефана Лазаревића у ред светитеља“, *Бојословље*, год. 2, св. 3 (1927), 161–177.

44 В. Петковић, „Ликови деспота Стефана Лазаревића“, *Бојословље* год. 2, св. 3 (1927), 177–180.

45 О томе како га је Петковић ангажовао на овом задатку видети у: М. Јевтић, *Прочишћавања прошлости: разговори са Ђурђем Бошковићем*, Београд, 2004, 26.

46 В. Р. Петковић, „Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. год“, *Годишњак СКА* 37 (1929), 193; Ђ. Бошковић, „VII Извештаји о проучавању споменика“, *Годишњак СКА* 37 (1929), 213–218.

47 В. Р. Петковић, „Историјско-уметнички Музеј у 1928. год.“, *Годишњак СКА* 37 (1929), 222.

48 Архива Народног музеја, бр. 583, од 2. маја 1928. Цитирано према: Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке“, 246, нап. 55.

49 Архива Народног музеја, бр. 293, од 6. маја 1925. године. Цитирано према: Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке“ 245, нап. 51.

да прво објави албум сликарства за који је већ крајем 1927. тражио издавача.⁵⁰ Петковић је, стога, прегао да за наредни византолошки конгрес, онај одржан у Атини 1930. године, приреди први том албума српског средњовековног сликарства, као шесто издање едиције *Српски сџоменици* (сл. 8).⁵¹ Овај албум био је само део амбициозно замишљеног прегледа старог српског живописа. По речима Александра Дерока (1894–1988), њу је Петковић приредио у журби „не чекајући време и могућност да би могао издати оба дела уједно“. Разлог за ту журбу чита се у наставку Дероковог приказа, где стоји: „Исувише се већ почело говорити о уметности свих наших суседа као да наше није било. А ова је збирка дошла таман пред отварање византолошког конгреса у Атини да подсети чак и стручњаке и заинтересоване да ми постојимо.“⁵² Други, обимнији, албум објављен је 1934. године, када је одржан Четврти међународни византолошки конгрес чији је домаћин била Софија.⁵³ Њиме је обухваћено више од четрдесет цркава, а Петковић је у уводном тексту, написаном на француском језику, покушао да изнесе синтезу средњовековног српског живописа полазећи од Мијеовог концепта школа. Он је од француског истраживача прихватио систематизацију Рашке и Моравске школе, док у сликарству из времена краља Милутина и цара Душана идентификује више целина – Хиландарску, Пећку, Дечанску и школу Андреаша (Свети Андреја на Трески).

Тај је албум био седма и последња свеска серије *Српски сџоменици*. Фондација Михајла Пупина је, жељом самог дародаваца, 1934. године, прешла у ингеренцију Српске краљевске академије. Захваљујући тим средствима, објављена је двотомна монографија манастира Дечани, коју су написали Петковић и Бошковић, а која је била друга публикација серије *Сџари јујословенски умејнички сџоменици: сџари српски умејнички сџоменици*.⁵⁴ Том Пупиновом одлуком, практично је стављена тачка на серију *Српски сџоменици* Народног музеја Србије. У наредном периоду управа Музеја Кнеза Павла, који је формиран 1935. спајањем (Х)историјско-уметничког, тј. Народног са Музејем савремене уметности, покренула је октобра 1937. године издавање репрезентативног часописа *Умејнички ѓрејлег*.⁵⁵ Часопис је излазио једном месечно и био намењен стручњацима, али и љубитељима уметности. Средњовековна уметност имала је важно место у свим бројевима *Умејничкој ѓрејледа* и на његовим страницама су објављивани текстови који су се тицали неких мање истражених области националне медијевистике.⁵⁶ Међу првим бројевима, пу-

50 Архива Народног музеја, Заоставштина Владимира Р. Петковића: Нацрт писма Пупину од 25. новембра 1927.

51 V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge I*.

52 А. Дероко, „Издања Народног музеја у Београду“, *СКГ* 31/1 (1931), 68–69.

53 V. R. Petković, *La peinture serbe du moyen âge, II*.

54 В. Р. Петковић и Ђ. Бошковић, *Манасџир Дечани I. Историја, духовни живоји, књижевност, умејност и архџејекџура*, Београд, 1941; В. Р. Петковић, *Манасџир Дечани II. Живојис*, Београд, 1941.

55 *Умејнички ѓрејлег* је излазио од 1937. Године, до почетка рата (март 1941), сваког месеца, осим у августу и септембру. Детаљније о часопису: И. Суботић, „Милан Кашанин, европска уметност и часопис „Уметнички преглед“, *Зборник Народној музеја* 16/2 (1997), 99–118; *Умејност за чишћање. Часојис Умејнички ѓрејлег и њејов значај*, ур. З. Бојић, Б. Јовић и С. Полић, Београд, 2021.

56 Д. Прерадовић, „Музеј кнеза Павла – средњовековно одељење“, у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Т. Цвјетићанин, Београд, 2009, 155; М. Глигоријевић Максимовић, „Уметнички преглед: разматрања о средњем веку“,

бликован је чланак Светозара Радојчића насловљен *Наша ствара уметности и ми*. У њему је аутор скренуо пажњу на то да постоји велика дисонанца у квалитету истраживања између политичке историје и историје уметности и истакао неопходност рада на синтези српске средњовековне уметности, што је била и својеврсна критика дотадањег рада на проучавању средњовековног наслеђа.⁵⁷ Подвукао је, међутим, и то да је „У годинама после рата учињено доста на пољу наше домаће историје уметности“.

Серија *Српски споменици* била је део амбициозно замишљеног издавачког програма Народног музеја. Према Петковићевим речима, у поговору монографије о Раваници

„Управа Нар. Музеја има у пројекту издавање неколико серија периодичних публикација, које ће носити називе: *Српски споменици*, *Прехисторијски споменици*, *Антички споменици*, *Писани споменици*. Нашло се да је ово у сваком погледу подесније од издавања једног стручног часописа.“⁵⁸

Готово једновремено са публиковањем прве монографије серије *Српски споменици* из пера директора музеја произашла је прва и, показале се, једина свеска серије *Писани споменици*, у којој је он објавио резултате теренског истраживања из 1922. године, када је сакупио више од две стотине углавном непознатих записа и натписа.⁵⁹ Едиција посвећена средњовековним споменицима заживела је, свакако, захваљујући средствима Фонда „Михајло Пупин“, којима је финансирано њихово публиковање. То што је Петковић одлучио да се посвети објављивању монографија уместо једног стручног часописа не треба да изненађује. Наиме, стручњаци Народног музеја су били стални сарадници часописа *Старинар* од његовог оснивања. Управо је 1922. године, након дуже паузе, *Старинар* поново обновљен. Уредник првих пет бројева те нове, треће серије, био је Никола Вулић (1872–1945), а од 1927. Владимир Р. Петковић, који је на том месту остао дуже од две деценије.⁶⁰ У периоду између два рата сарадници *Старинара* били су практично сви угледни истраживачи средњовековних споменика тог периода.⁶¹ Њих су предводили музејски стручњаци и сарадници и на страницама овог часописа огледа се тесна веза између теренских и кабинетских истраживања средњовековних споменика, која су спроведена под покровитељством Народног музеја. Поред Петковића, који је био редовни сарадник *Старинара* још од првих бројева друге серије, покренуте 1906. године, прилоге су писали архитекте: Пера Поповић, Жарко Татић, Ђурђе Бошковић, Александар Дероко, као и Милан Злоковић (1898–1965), који је под покровитељством Народног музеја истраживао цркве на Преспи и Охриду, а потом и манастир Градац, затим

у: *Уметности за читање*, 141–156; М. Живковић, „Средњовековне минијатуре у часопису *Уметнички преглед*“, у: *Уметности за читање*, 233–249.

57 С. Радојчић, „Наша стара уметност и ми“, *Уметнички преглед*, књ. 1, бр. 3 (1937), 65–66.

58 В. Р. Петковић, Поговор, у: *Исти, Манастир Раваница*, с.р.

59 В. Р. Петковић, *Старине: записи, најписи, лисписи*, Београд, 1923.

60 И. М. Ђорђевић, „Владимир Р. Петковић, уредник *Старинара* од 1931–1956“, *Старинар* (н.с.) 25 (1984) 41–46 (прештампано у: *Исти, Студије српске средњовековне уметности*, Београд, 2008, 528–535).

61 С. Петковић, „Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама *Старинара* (1884–1984)“, *Старинар* (н.с.) 35 (1984), 140.

историчари уметности, Петковићеви ћаци, Милан Кашанин (1895–1981), Мирјана Ђоровић (1910–1996), Радивоје Љубинковић (1910–1979) и Зорка Симић (1901–1973), те Лазар Мирковић и Јозо Петровић (1892–1967), кустос Нумизматичке збирке Народног музеја. Поред *Старинара*, који је био стручно гласило Српског археолошког друштва, чланци о средњовековној уметности и архитектури објављивани су, првенствено, у књижевним часописима, какви су били *Српски књижевни гласник*, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* или *Мисао*, књижевно-политички часопис, у којем је важне текстове публиковао Милоје Васић (1896–1956), који се у међуратним годинама посветио истраживању средњовековног наслеђа. У Скопљу је 1926. године покренут *Гласник скопској научној друштва*, у којем је знатан простор био посвећен средњовековним темама. Првих десет бројева овог часописа уредио је Радослав Грујић (1878–1955), заслужан и за то што је скопски факултет постао важан научни центар интернационалног карактера. Почетком 20-их година 20. века, у Скопљу је предавао и Николај Окуњев (1886–1949), а његови чланци објављивани су у *Гласнику* и у годинама након што је прешао у Праг.⁶² Будући да су сарадници Народног музеја радове објављивали и у овом часопису, јасно је што је код Петковића превагнула намера о установљењу научне едиције, а не о оснивању стручног часописа.

Стиче се, међутим, утисак да публикације ове едиције нису биле резултат унапред замишљеног издавачког или научног програма. Уопште узев, при избору споменика који су проучавани и о којима је писано, била су важна два критеријума: историјски значај цркве и доступност споменика за истраживање. Стога, не изненађује то што је највећа пажња истраживача, у 19. и почетком 20. столећа, била усмерена на Жичу, крунидбену цркву српских средњовековних владара, у којој је и миропомазан Александар Обреновић (1889), те крунисан краљ Петар I Карађорђевић (1904), и на Раваницу, гробну цркву кнеза Лазара, за коју Петковић вели да је „надгробни споменик славе и величине српске, као маузолеум, подигнут над сахрањеном слободом и самосталношћу српске државе.“⁶³ До Жиче (Краљева), као и до Раванице (Ђуприје), стизало се без већих препрека, друмским и железничким саобраћајем. Петковићеви текстови објављени у првим бројевима друге серије *Старинара* били су посвећени управо Жичи,⁶⁴ чиме је домаћа наука добила прву модерну монографију једног средњовековног споменика.⁶⁵ Након Жиче, следећи споменик који је Петковић истраживао била је Раваница, чијом монографијом је 1922. године инаугурисана едиција *Српски споменици*. Видели смо да су непосредни разлози за објављивање монографије о Марковом манастиру били пре политичке него научне природе. Књига о Манасији наменски је писана пригодом петстоте годишњице деспо-

62 И. М. Ђорђевић, „Значај Н. Л. Окуњева за српску историју уметности“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века*, I, ур. М. Сибиновић, М. Межински и А. Арсењев, Београд, 1994, 213–221.

63 В. Р. Петковић, *Манастир Раваница*, 5.

64 В. Р. Петковић, „Жича: архитектура живопис“, *Старинар* (н.р.) 1 (1907) 141–187. Исти, „Жича: историјски део“, *Старинар* (н.р.) 2 (1908), 115–148; Исти, „Жича: иконографија“, *Старинар* (н.р.) 4 (1911), 27–106.

65 С. Петковић, „Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Старинара (1884–1984)“, 140.

товог упокојења. Очито настала у журби – истраживања споменика вршена су у лето 1927, а књига објављена 1928. године, ова књига наишла је на ванредно оштру критику Милоја Васића, који је похвалио само илустрације у монографији.⁶⁶ Албуми сликарства су, такође, припремани под својеврсним идеолошким притиском, с обзиром на то да је постојала бојазан да су студије српске средњовековне уметности у заостатку за научним достигнућима суседних земља.⁶⁷ Ова се констатација, по свему судећи, односила, на научну продукцију у Румунији и Бугарској, будући да су у трећој деценији 20. века, поред монографских, биле приређене и важне синтетичке студије о средњовековној уметности на тим просторима. Истини за вољу, Бугарски археолошки институт је едицију посвећену уметничким споменицима („Художествени паметници на Българија“) покренула две године након што је установљена серија *Српски споменици*. Прва свеска те едиције била је монографија о Бојанској цркви, коју је написао Андреј Грабар (Грабарџ Андрей, 1896 – 1990).⁶⁸ Књига је богато илустрована – са цртежима распореда живописа, две табле у колору на почетку текста и 39 табли црно-белих илустрација на крају – а текст је дат упоредо на бугарском и француском језику. Друга књига те серије, такође, двојезична, публикована је тек 1932. године и била посвећена црквама Месемврије.⁶⁹ У међувремену је 1928. године у Паризу објављена Грабарова докторска дисертација о бугарском живопису, као прва публикација едиције *Orient et Byzance*.⁷⁰ У Петковићевој реакцији на ово издање, у којој је оштро осудио Грабарово проглашавање појединих српских споменика бугарским или задужбинама македонских кнезова (sic!), чита се у којој мери је било важно да се што пре објаве споменици Јужне Србије.⁷¹ Из истог написа се сазнаје и то да су се за научна истраживања и, пре свега, публиковање резултата тих истраживања у домаћој средини тешко налазила средства. Са друге стране, важне публикације о румунској, односно влашкој и молдавској уметности објављиване су у француској престоници. Године 1922. појавила се обимна студија о румунској уметности од 16. до 19. века, коју су заједнички написали Николај Јорга (Nicolae Iorga, 1870 – 1940) и Георг Балш.⁷² Три године касније, у Паризу је приређена велика изложба румунске уметности.⁷³ Тада је објављена и данас неозаобилазна студија о ризници манастира Путне из пера Ореста Тафралија (Oreste Tarfali, 1876 – 1937).⁷⁴ У наредним годинама објављена су у оквиру поменуте едиције *Orient et Byzance* обимна истраживања Јона Штефанескуа (Ioan Ștefănescu, 1886 – 1981) о зидном сликарству у Влашкој, Буковини, Моладавији и Трансилванији.⁷⁵ Поменутој серију публикација покренуо је и

66 М. Васић, „Манастир Манасија“, *Мисао*, књ. 27, св. 7–8 (август 1928), 466–477.

67 Види напред нап. 48.

68 А. Грабар, *Боянската црква: Архитектура-живопис*, Софија, 1924.

69 А. Рашенов, *Месемвријски цркви*, Софија, 1932.

70 А. Grabar, *La peinture religieuse en Bulgarie*, Paris, 1928.

71 В. Р. Петковић, „Поклич за културну и националну пропаганду нашу“, *Време*, 6. 4. 1929, 1.

72 N. Jorga et G. Balș, *L'Art roumain du XIVe au XIXe siècle : description et documentation historique*, Paris, 1922.

73 H. Focillon, G. Balș et J. Cantacuzène, *Exposition de l'art roumain ancien et moderne*, Paris, 1925.

74 O. Tarfali, *Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. Texte et atlas*, Paris, 1925.

75 I. D. Ștefănescu, *Contribution à l'étude des peintures murales Valaques (Transylvanie, district de Valcea, Targoviște et région de Bucarest)*, Paris, 1928; Idem, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les*

уређивао Габријел Мије, који је знатно допринео проучавању средњовековног наслеђа у балканским земљама, како научним, тако и педагошким радом. Њему се дугује и важна студија о старој српској архитектури, која је објављена у Паризу 1919. године.⁷⁶ Међутим, за разлику од истраживања српске архитектуре из којих је произишло више важних синтетичких студија, написаних у првим деценијама 20. столећа – поред Мијеове, која је имала трајан утицај на историографију, значајно место заузима и она Милоја Васића, насловљена *Жича и Лазарица*, из 1928. године⁷⁷ – изостали су покушаји да се на сличан начин приступи студијама средњовековног живописа, а понајвише напори да се начини свеобухватна синтеза старе српске уметности, у којој би на истом месту били изучавања архитектура и зидно сликарство.

Но, имајући у виду то да је до окончања Великог рата било могуће истраживати само ограничен број споменика, који су били на територији Краљевине Србије, као и то да су школовани стручњаци кадри да тај посао ваљано обаве били ретки, одлука Владимира Р. Петковића да се најпре посвети публиковању монографских студија у потпуности је разумљива. Мада он то није нарочито подвукао, сва је прилика да је размишљао на сличан начин као Богдан Филов (1993–1945), ондашњи директор Бугарског археолошког института који је у предговору првог издања серије *Художествени ѓаметници на Бџлџария* написао да су намеравали да те публикације буду првенствено дескриптивног карактера, будући да је потребно прво сакупити материјал па тек онда приступити синтетичким студијама.⁷⁸

Издања едиције *Српски споменици* су у међународној јавности дочекане благонаклоно. У приказима, објављеним у водећим византолошким часописима Немачке и Француске, поред описа садржаја књига, поздрављени су напори Народног музеја у њиховом публиковању.⁷⁹ Дескриптивни и обимом сведени, били су прикази ових публикација у домаћој средини. У том смислу,

origines jusqu'au XIXe siècle, Paris, 1928; Idem, *L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*. Nouvelles recherches. Etude iconographique, Paris, 1929; Idem, *La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle*, 2. vols, Paris, 1930-1932.

76 G. Millet, *L'ancien art serbe. Les églises*, Paris, 1919. О Габријелу Мијеу и његовом доприносу истраживању српских споменика, о његовој књизи о старој српској архитектури и рецепцији у домаћој средини, те о његовим српским ѓацима видети зборник радова: *Габријел Мије и истраживања старе српске архитектуре*, ур. Д. Прерадовић и М. Марковић, Београд, 2021.

77 М. Васић, *Жича и Лазарица: студије из српске уметности средњег века*, Београд, 1928. О овој књизи видети: И. Стевовић, „Жича и Лазарица седамдесет година касније“, у: *Манасијир Жича: зборник радова*, ур. Г. Суботић, Краљево, 2000, 357–367.

78 А. Грабар, *Боянската црква*, VII. (Б. Филов).

79 A. Mazon et al., “Publications”, *Revue des études slaves* 2, fasc. 1-2, 1922, 167; D. Lathoud, “Dr. Vlad. R. Petkovic, Manastir Studenica (Collection du Musée national. Monuments serbes II)”, *Échos d'Orient* 26, 1927, 203–204; D. Lathoud, “Lazare Mirkovic et Zarko Tatic, Markov Manastir (Collection du Musée national de Belgrade. Monuments serbes, III)”, *Échos d'Orient* 26, 1927, 204–205; S. Salaville, St. Stanojevic, L. Mirkovic et Dj. Boskovic, “Le monastère de Manasija (Musée National de Belgrade: Monuments Serbes, V)”, *Échos d'Orient* 28 (1929), 251–252; (Anon.): “III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 26/1, 1926, 209–210 (белешка о монографијама Раванице, Студенице, Марковог манастира); (Anon.): “III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 27/1, 1927, 208 (белешка о монографијама Студенице и Марковог манастира); (Anon.): “III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 31, 1931, 212 (белешка о *La peinture serbe du moyen age I*); (Anon.): “III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen”, *Byzantinische Zeitschrift* 35/1, 1935, 248 (белешка о *La peinture serbe du moyen age II*).

издвајају се већ наведени изразито негативни чланак Милоја Васића о монографији о Манасији и два написа Александра Дерока, у којима је покушао да донесе своје виђење и оцену читаве едиције.⁸⁰ Неоспорно јој признајући значај, Дероко је, међутим, скренуо пажњу на оновремено стање споменика и чињеницу да су због накнадних преправки многи споменици „неприступачни правом проучавању“, али је додао да је „боље објавити резултате рада ма и не завршене него их уопште не објављивати. Накнадне публикације ће допунити и исправити оне раније“.⁸¹

Уистину, неретко су и сами аутори непосредно по њиховом објављивању наставили са проучавањем споменика и публикавањем нових резултата. Примера ради, Лазар Мирковић је убрзо по изласку монографије о Марковом манастиру своја истраживања допунио са више чланака.⁸² Слика о домаћој историографији о старој српској уметности убрзано је почела да се мења већ у четвртој деценији 20. века, а посебно у годинама непосредно након Другог светског рата. Међутим, потребно је истакнути да су Владимир Р. Петковић и његови сарадници, у периоду између 1920. и 1934. године, упркос нимало једноставним околностима, неретко располажући сасвим скромним средствима, проучили и снимили велики број цркава и манастира, од којих је већина до тог тренутка била у потпуности неистражена. Мада није увек наилазио на подршку надлежних институција, Петковић је пронашао начин да резултате тих истраживања објави не само у форми чланака у научним гласилима већ и као засебне публикације. То што је у кратком временском периоду, од 1922. до 1928. године, штампано чак пет монографија српских манастира, а потом 1930. и 1934. и два албума средњовековног сликарства, својеврсни је научни и издавачки подвиг. Не треба сметнути с ума да су то биле прве монографије наших средњовековних цркава. Оне су захваљујући ванредном залагању њених аутора опремљене у потпуности у складу са свим оновременим захтевима струке. Стога су издања едиције *Српски споменици* Народног музеја Србије – упркос, у потпуности оправданим, критикама на рачун научне методологије аутора, као и чињеници да су резултати изложени у њима с временом допуњени и/или превазиђени – и данас солидна почетна тачка истраживања старе српске уметности.

80 А. Дероко, „Издања Народног музеја у Београду“, *СКГ* 31/1 (1931), 68–69; Исти, „Публикације Народног музеја у Београду о нашој средњовековној уметности“, *ЛИЧ* 1/1–4, 1935, 142–146.

81 А. Дероко, „Публикације Народног музеја“, 143.

82 Л. Мирковић, „Још нешто из Маркова манастира код Скопља“, *ГСНД* 1 (1926), 301–308; Исти, „Анђели и демони на капителима у цркви Св. Димитрија Маркова манастира код Скопља“, *Ситаринар* (т.с.) 6 (1931) 3–13; Исти, „Новооткривене фреске у Маркову манастиру код Скопља“, *ГСНД* 12 (1933) 181–191.

ЛИТЕРАТУРА:

(Anon.): "III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen", *Byzantinische Zeitschrift* 26/1, (1926), 152–252.

(Anon.): "III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen", *Byzantinische Zeitschrift* 27/1 (1927), 167–240.

(Anon.): "III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen", *Byzantinische Zeitschrift* 31 [1931], 119–240.

(Anon.): "III. Abteilung. Bibliographische Notizen und kleinere Mitteilungen", *Byzantinische Zeitschrift* 35/1 (1935), 150–272.

(Anon.): „Заједнички скуп Академије философских наука и уметности, 12. јануар 1920“, *Годишњак СКА* 28 (1921) 52–58.

Balș, George

Une visite a quelques églises de Serbie, Inst. d'Arts Graphiques Charles Gobl, Bucarest, 1911.

Бошковић, Ђурђе

„VII Извештаји о проучавању споменика“, *Годишњак СКА* 37 (1929), 213–218.

Васић, Милоје

Жича и Лазарица: сѣудје из срѣске уметности средњега века, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1928.

Васић, Милоје

„Манастир Манасија“, *Мисао*, књ. 27, св. 7–8 (август 1928), 466–477.

Габријел Мије и исѣраживања сѣаре срѣске архитѣкѣуре, ур. Прерадовић, Дубравка и Марковић, Миодраг, Српска академија наука и уметности, Одељење историјских наука, Београд, 1921.

Глигоријевић Максимовић, Мирјана

„Уметнички преглед: разматрања о средњем веку“, у: *Уметности за читање*, 141–156.

Грaбар, Андрей

Боянскаѣа цѣрква: Архитѣкѣура-живоѣис, Художествени паметници на Бѣлгарија 1, Бѣлгарски археологически институтъ, Софија, 1924.

Grabar, André

“La peinture religieuse en Bulgarie”, in : *Orient et Byzance. Études d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet* 1, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1928.

Дероко, Александар

„Издања Народног музеја у Београду“, СКГ 31/1 (1931), 67–70.

Дероко, Александар

„Публикације Народног музеја у Београду о нашој средњовековној уметности“, *ЈИЧ* 1/1–4, 1935, 142–146.

Ђорђевић, Иван М

„Владимир Р. Петковић, уредник Старицара од 1931–1956“, *Старицар* (н.с.) 25 (1984) 41–46. (прештампано у: Исти, *Студије српске средњовековне уметности*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, 528–535).

Ђорђевић, Иван М.

„Значај Н. Л. Окуњева за српску историју уметности“, у: *Руска емиграција у српској култури XX века*, I, ур. Сибиновић, Миодраг, Межински, Марија и Арсењев, Алексеј, Филолошки факултет, Катедра за славистику и Центар за научни рад, Београд, 1994, 213–221 (прештампано у: Исти, *Студије српске средњовековне уметности*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, 544–552).

Ђурић, Војислав Ј.

„Једна сликарска радионица у Србији XIII века“, *Старицар* (н.с.) 13 (1961), 63–76.

Ђурић, Војислав Ј.

Византијске фреске у Југославији, изд. „Југославија“, Београд, 1974.

Живковић, Милош

„Средњовековне минијатуре у часопису Уметнички преглед“, у: *Уметности за читање*, 233–249.

Јевтић, Милош

Прочитавања прошлости: разговори са Ђурђем Бошковићем, Археолошки институт: Републички завод за заштиту споменика културе: Београдска књига, Београд, 2004.

Jorga, Nikolae et Balş George

L'Art roumain du XIVe au XIXe siècle : description et documentation historique, E. de Boccard, Paris, 1922.

Lathoud, David

“Dr. Vlad. R. Petkovic, ‘Manastir Studenica (Collection du Musée national. Monuments serbes II)’”, *Échos d'Orient* 26 (1927), 203–204.

Lathoud, David

“Lazare Mirkovic et Zarko Tatic, ‘Markov Manastir (Collection du Musée national de Belgrade. Monuments serbes, III)’”, *Échos d'Orient* 26 (1927), 204–205.

Mazon, André *et al.*

„Publications”, *Revue des études slaves* 2/1–2 (1922), 147–172.

Millet, Gabriel

Lancien art serbe. Les églises, E. de Boccard, Paris, 1919.

Мирковић, Лазар

„Анђели и демони на капителима у цркви Св. Димитрија Маркова манастира код Скопља“, *Сџаринар* (т.с.) 6 (1931) 3–13.

Мирковић, Лазар

„Извештај о експедицији Народног Музеја у Марков манастир код Скопља“, *Гласник СКА* 32 (1924), 314–316.

Мирковић, Лазар

„Још нешто из Маркова манастира код Скопља“, *ГСНД* 1 (1926), 301–308.

Мирковић, Лазар

„Новооткривене фреске у Маркову манастиру код Скопља“, *ГСНД* 12 (1933) 181–191.

Мирковић, Лазар

„Уврштење деспота Стефана Лазаревића у ред светитеља“, *Бојословље* год. 2, св. 3 (1927), 161–177.

Мирковић, Лазар и Татић Жарко

Марков Манастир, Српски споменици 3, Народни музеј у Београду, Нови Сад, 1925.

Петковић, Владимир Р.

Манастир Раваница, Српски споменици 1, Народни музеј у Београду, Београд, 1922.

Петковић, Владимир Р. и Татић, Жарко

Манастир Каленић, Српски споменици 1, Народни музеј у Београду, Вршац, 1926.

Петковић, Владимир Р.

„Жича: архитектура живопис“, *Сџаринар* (н.р.) 1 (1907) 141–187.

Петковић, Владимир Р.

„Жича: иконографија“, *Сџаринар* (н.р.) 4 (1911), 27–106.

Петковић, Владимир Р.

„Жича: историјски део“, *Сџаринар* (н.р.) 2 (1908), 115–148.

Петковић, Владимир Р.

„Извештај о раду у Одељењу за српску и византијску уметност у Народноме Музеју“, *Годишњак СКА* 22 (1909), 179–191.

Петковић, Владимир Р.

„Извештај о раду у одељењу Народног Музеја за српске и византијске старине у години 1906“, *Годишњак СКА* 20 (1907), 213–221.

Петковић, Владимир Р.

„Иконографија манастирских цркава у Србији“, *Нова искра* год. 8, бр. 10 (1906) 301–305; год. 8, бр. 11–12 (1906) 341–346.

Петковић, Владимир Р.

„Историјско-уметнички (Народни) Музеј у 1927. год“, *Годишњак СКА* 37 (1929), 187–195.

Петковић, Владимир Р.

„Историјско-уметнички Музеј у 1928. год“, *Годишњак СКА* 37 (1929), 218–225.

Петковић, Владимир Р.

„Ликови деспота Стефана Лазаревића“, *Бојословље* год. 2, св. 3 (1927), 177–180.

Петковић, Владимир Р.

„Ликови ктитора у старим црквама српским“, *Нова искра*, год.10, бр. 10 (1911) 299–304.

Петковић, Владимир Р.

„Народни музеј у 1920. год“, *Годишњак СКА* 29 (1921), 141–160.

Петковић, Владимир Р.

„Поклич за културну и националну пропаганду нашу“, *Време*, б. 4. 1929, 1.

Петковић, Владимир Р.

„Фреске из унутрашњег нартекса у Каленићу“, *Старинар* (н.р.) 3 (1908), 121–143.

Petković, Vladimir R.

La peinture serbe du moyen âge I, Monumentes serbes VI, Musée d'histoire de l'art, Beograd, 1930.

Petković, Vladimir R.

La peinture serbe du moyen âge II, Monumentes serbes VII, Musée d'histoire de l'art, Beograd, 1934.

Петковић, Владимир Р.

Манасџир Дечани II. Живопис, Стари југословенски уметнички споменици 1. Стари српски уметнички споменици 2, Српска краљевска академија, Београд, 1941.

Петковић, Владимир Р.

Манастир Свуденица, Српски споменици 2, Народни музеј у Београду, Београд, 1924.

Петковић, Владимир Р.

Старине: зайиси, најтйиси, листине, Писани споменици 1, Народни музеј у Београду, Београд, 1923.

Петковић, Владимир Р. и Бошковић, Ђурђе

Манастир Дечани I. Историја, духовни живој, књижевност, уметност и архитектура, Стари југословенски уметнички споменици 1. Стари српски уметнички споменици 2, Српска краљевска академија, Београд, 1941.

Петковић, Сретен

„Сто година изучавања средњовековне уметности и археологије на страницама Старицара (1884–1984)“, *Старицар* (н.с.) 35 (1984), 135–157.

Покрышкин, Пётр П.

Православная церковная архитектура XII–XVIII стол. вь нынѣшнемъ Сердскомъ Королевствѣ, Санктпетербургъ: фототипия И. А. Кордовскаго и А. Ф. Дреслера, Б. Подъяческая, 1906. 1906, 66.

Поповић, Пера Ј.

„Прилог за црквену студију старе српске црквене архитектуре“, *Старицар* (т.с.) 1 (1922), 95–119.

Поповић, Пера Ј. и Петковић, Владимир Р.

Старо Најоричино, Псача, Каленић, Стари југословенски уметнички споменици 1. Стари српски уметнички споменици 1, Српска краљевска академија, Београд 1933.

Прерадовић, Дубравка

„Едиција ‚Српски споменици‘ Народног музеја у Београду и фонд Михаила Пупина: Преписка Михаила Пупина и Владимира Р. Петковића“, *Зборник Народној музеја* 23/2 (2018), 263–285.

Прерадовић, Дубравка

„Истраживање и снимање средњовековних споменика под окриљем Народног музеја у Београду до 1941“, *Зограф* 40 (2017), 1–33.

Прерадовић, Дубравка

„Музеј кнеза Павла – средњовековно одељење“, у: *Музеј кнеза Павла*, ур. Т. Цвјетићанин, Народни музеј у Београду, Београд, 2009, 142–163.

Радојчић, Светозар

„Наша стара уметност и ми“, *Уметнички љрејлед*, књ. 1, бр. 3 (1937), 65–66.

Радојчић, Светозар

„Проблем целине у историји старе српске уметности“, у: *Исти, Одабрани чланци и студије 1933–1978*, изд. „Југославија“, Београд, Матица српска, Одељење за ликовне уметности, Нови Сад, 1982, 76–80 (текст је први пут објављен у: *Споменица у част ново изабраних чланова Српске академије наука и уметности*, књ. 26, Београд 1964, 169–174).

Рашенов, Александър

Месемврийски църкви, Художествени паметници на Българија 2, Български археологически институт, София, 1932.

Salaville, Séverien

“St. Stanojevic, L. Mirkovic, Dj. Boskovic, Le monastère de Manasija (Musée National de Belgrade: Monuments Serbes, V)“, *Échos d'Orient* 28 (1929) 251–252.

Станојевић, Сретен, Мирковић Лазар и Бошковић, Ђурђе

Манасџир Манасија, Српски споменици 5, Народни музеј у Београду, Београд, 1928.

Стевановић, Андра

„Једно занимљиво откриће у изгледу“, *СКГ н.с.* 1/1 (1. новембар 1920), 371–376.

Стевановић, Андра

Неколико ѱрофаних фреско слика ойкривених у Марковом манасџиру, *СКГ н.с.* 5/1, (1. јануар 1922), 216–220, 293–298.

Стевановић, Андра

„Реферат Српској Краљевској Академији Наука и Уметности“, *Годишњак СКА* 29 (1921), 34–44.

Стевановић, Андра

„Реферат Српској Краљевској Академији Наука и Уметности“, *Годишњак СКА* 30 (1922), 73–93.

Стевовић, Иван

Каленић. Бојородичина црква у архитекџиури ѱозновизантијској свеџа, Филозофски факултет, Интерпринт, Београд, 2006.

Стевовић, Иван

„Жича и Лазарица‘ седамдесет година касније“, у: *Манасџир Жича: зборник радова*, ур. Г. Суботић, Народни музеј и Завод за заштиту споменика културе, Краљево, 2000, 357–367.

Ștefănescu, Ioan D.

Contribution a l'étude des peintures murales Valaques (Transylvanie, district de Valcea, Targoviște et region de Bucarest), Orient et Byzance. Études d'art

médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet 3, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1928.

Ștefănescu, Ioan D.

La peinture religieuse en Valachie et en Transylvanie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle, 2. vols, *Orient et Byzance. Études d'art médiéval* publiées sous la direction de Gabriel Millet 8, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1930–1932.

Ștefănescu, Ioan D.

“L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle”, *Orient et Byzance. Études d'art médiéval publiées sous la direction de Gabriel Millet* 2, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1928.

Ștefănescu, Ioan D.

L'évolution de la peinture religieuse en Bucovine et en Moldavie depuis les origines jusqu'au XIXe siècle. Nouvelles recherches. Etude iconographique, in: *Orient et Byzance. Études d'art médiéval* publiées sous la direction de Gabriel Millet 6, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1929.

Суботић, Ирина

„Милан Кашанин, европска уметност и часопис „Уметнички преглед“, *Зборник Народној музеја* 16/2 (1997), 99–118.

Tarfali, Oreste

Le trésor byzantin et roumain du monastère de Poutna. Texte et atlas, Librairie orientaliste Paul Geuthner, Paris, 1925.

Татић, Жарко

„Извештај о екскурзији у Марков манастир“, *Гласник СКА* 33 (1926), 214–216.

Татић, Жарко

„Историјска збирка“, *Годишњак СКА* 34 (1926), 333–345.

Татић, Жарко

Трајом велике прошлости, Графички уметнички завод „Планета“, Београд, 1929.

Томић, Гордана

„Рад на формирању средњовековне збирке у Народном музеју од 1921. до 1935. године (за време управе В. Петковића) – у светлу музејско-концепцијских и документационо-конзерваторских проблема“, *Зборник Народној музеја* 11/2 (1982), 235–255.

Томић Ђурић, Марка

Фреске Марковој манасџира, Балканолошки институт САНУ, Београд: Архиепископија охридска и Митрополија скопска, Битољ, 2019.

Уметности за читање. Часопис Уметнички њрепед и њејов значај, ур. Бојић, Зоја, Јовић, Бојан и Полић, Сузана, Институт за књижевност и уметност, РТС и Радио Београд 2, Београд, 2021.

Focillon, Henri, Balç, Georges, Cantacuzène, Jean

Exposition de l'art roumain ancien et moderne, Musée du Jeu de Paume, Paris, 1925.

Шешум, Урош

„Уништавање историјских извора у *Марковом манастиру у друјој ѡловини 19. и ѡочейком 20. века*“, *Српске студије* 7 (2016), 297–312.

ИЗВОРИ:

Архив Народног музеја, бр. 293. од 6. маја 1925. године. Цитирано према: Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке, 245, нап. 51.

Архива Народног музеја, бр. 583, од 2. маја 1928. Цитирано према: Г. Томић, „Рад на формирању средњовековне збирке“, 246, нап. 55.

Архива Народног музеја, Заоставштина Владимира Р. Петковића: Нацрт писма Пупину од 25. новембра 1927.

СКРАЋЕНИЦЕ:

Гласник СКА – Гласник Српске краљевске академије

ГСНД – Гласник Скопског научног друштва

ЈИЧ – Југословенски историјски часопис

СКГ – Српски књижевни гласник

THE EDITION "SERBIAN MONUMENTS" OF THE NATIONAL MUSEUM
OF SERBIA: ON THE OCCASION OF THE 100TH ANNIVERSARY
OF THE FIRST EDITION

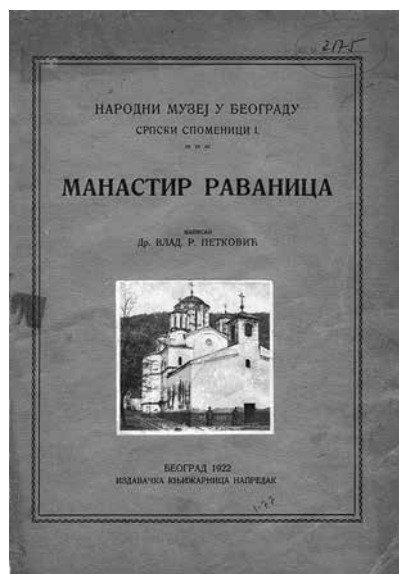
SUMMARY

The intense field research and photographing of mediaeval churches and monasteries that were carried out by the National Museum in Belgrade in the period after the First World War resulted in, among other things, the launching of the edition "Serbian Monuments". Within the framework of this series, between 1922 and 1934, seven publications were printed, five monographic studies on mediaeval monasteries and two albums of Serbian mediaeval fresco paintings. The first one to come out was the monograph on the Ravanica Monastery, written by Vladimir R. Petković, the then Director of the Museum and a University professor. It was followed by monographs on Studenica, Marko's Monastery, Kalenić and Manasija, whose authors, apart from Petković, were Žarko Tatić, Đurđe Bošković, Lazar Mirković and Sreten Stojanović. Those were the first monographs dedicated to our mediaeval churches. Owing to the great endeavours of their authors, the monographs were equipped in entirety in keeping with the professional requirements of that time. One fortunate circumstance was the fact that, starting from volume two of the series "Serbian Monuments", the monographs were financed from the Mihajlo Pupin Fund, established with the National Museum by the renowned scientist, which greatly facilitated the publication of the series. These publications took a very prominent place both in the domestic and the international historiography of studies of that time dealing with mediaeval monuments in the Balkans. Finally, the publications put out within the framework of the edition "Serbian Monuments" by the National Museum in Belgrade, despite all the entirely justified criticism concerning its authors' scientific methodology, as well as the fact that the scientific results presented in them were supplemented and/or became outdated over time, have remained to this day a solid starting point for explorations of old Serbian art.

Key words: The National Museum of Serbia, the edition "Serbian Monuments", Vladimir Petković, scientific monographs, Serbian mediaeval art.

Dubravka M. Preradović, E-mail: dubravka.preradovic@gmail.com

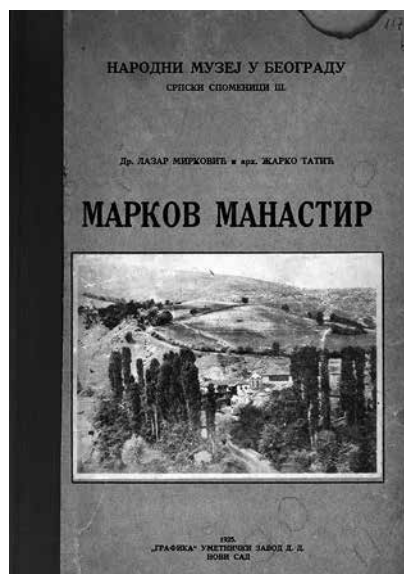
Сл. 1. В. Р. Петковић, Манастир Раваница, Београд, 1922, насловна страна
 Fig. 1. V. R. Petković, The Ravanica Monastery, Belgrade 1922, front cover.

Сл. 2. В. Р. Петковић, Манастир Студеница, Београд, 1924, насловна страна

Fig. 2. V. R. Petković, The Studenica Monastery, Belgrade 1924, front cover.

Сл. 3. Л. Мирковић и Ж. Татић, Марков Манастир, Нови Сад, 1925, насловна страна
 Fig. 3. L. Mirković, Ž. Tatić, Marko's Monastery, Novi Sad 1925, front cover.

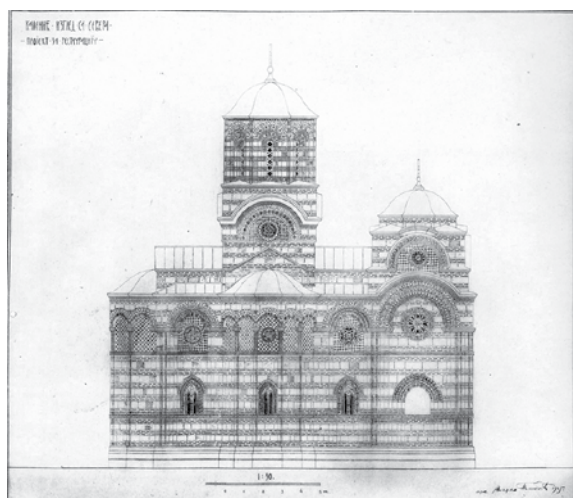

Сл. 4. Ж. Татић, Фрагменти полијелеја Марковог манастира, акварел, 1924.

Fig. 4. Žarko Tatić, Fragments of the polieleion of Marko's Monastery, watercolour, 1924.

Сл. 5. Каленић, Изглед цркве са јужне стране, фотографска плоча у боји, 1925.

Fig. 5. Kalenić, View of the church from the south side, photographic plate in colour, 1925.

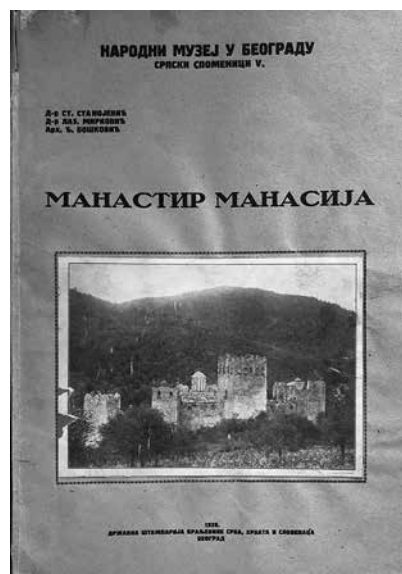

Сл. 6. Жарко Татић, Каленић, поглед на цркву са северне стране, пројект за рестаурацију (В.Р. Петковић, Ж. Татић)

Fig. 6. Žarko Tatić, Kalenić, View of the church from the north side, project for restoration (V. R. Petković, Ž. Tatić)

Сл. 7. С. Станојевић, Л. Мирковић и Ђ. Бошковић,
Манастир Манасија, Београд, 1928,
насловна страна

Fig. 7. S. Stanojević, L. Mirković, Đ. Bošković, The
Manasija Monastery, Belgrade 1928, front cover.

Сл. 8. V. R. Petković, La peinture serbe du moyen
âge I, Beograd, 1930, насловна страна

Fig. 8. V. R. Petković, La peinture serbe du moyen
âge I, Belgrade 1930, front cover.